Literature
Әдәбият
Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2022-19-2-41-54

AN EXAMPLE OF COURAGE: RAKHIM SATTAR'S WORK

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article highlights the life and creative path of Rakhim Sattar, a little-known poet, determines his place in Tatar poetry and reveals the traditions of literary criticism that he laid down. Based on the hermeneutic approach, the article analyzes, for the first time, the poet's poems written by him in captivity, determines their main motifs and reveals the content of his poetic works in the context of the literature in that period. This determines the novelty and relevance of the article. The main goal of our research is to study Rakhim Sattar's life and work, to include his works in a wide scientific circulation. The article is based on materials, memories and interviews, related to the biography of the poet and his life in captivity and preserved in the family archive, and the archive of the National Museum of the Republic of Tatarstan. In the course of our study, we have come to the conclusion that Rakhim Sattar both relied on the traditions of wartime literature and conducted poetic experiments. In addition, we have identified the genre diversity of the poet's works and their main motifs, determined by the loyalty to his motherland, his longing for the native land when he lived in captivity. His innovations went hand in hand with the conception of the lyrical hero. The study evaluates the images and details, the techniques, used in conveying the main motifs, and the poetic goals of R. Sattar's works. The proof of loyalty to the native country is the main motif of R. Sattar's works, written during the period of imprisonment. This motif is closely connected with the images of an oath and faith, the concepts of death and immortality, it is the main means of conveying the relationship between the poet and his native country. The theme of fidelity, the image of an oath is widely embodied in his poems, which represent the chain: native country – nature – native land – mother. In the poems, devoted to the theme of the native land, the opposition of one's own / alien is in the center, the native land is opposed to a foreign country, and this concept is reproduced through various images. The poems devoted to his life in captivity possess a tragic motif.

Key words: Rakhim Sattar, biography, Tatar poetry of the war period, lyrical hero, image, genre, motif, literary device

Introduction

Tatar literature is incredibly rich in poems, but only some poets have been deeply and comprehensively studied and appreciated, many are still waiting for their researcher. One of the important goals of modern literary studies is the

scientific study of the heritage of many writers, whose work is covered with a layer of historical dust, returning it to the general public and determining their place in Tatar literature. Among them is Rakhim Sattar's work (1912–1943).

The creative biography of Rakhim Sattar emerged and developed in the context of Tatar literature of pre-war and wartime. In the poetry of that era, the main theme was the theme of war, and it was described in various thematic contexts. Consonant with the era was the attitude to life and death in Tatar poetry. At that time, the binary oppositions life/death, we/enemy, native land/foreign land, war/peace, were active in Tatar poetry, conveying the philosophy of life and death. The lyrical hero was concretized as a brave soldier who went out to fight for the freedom of his country, ready to defend it to the last drop of his blood. The archetypal hero – the most dynamic and changeable image of the Soviet myth – in Tatar poetry was presented as a hero-warrior, a soldier who had gone through fire and water. The poetry of that period was dominated by the motifs of the Motherland calling to fight, our faith in victory, hatred toward the enemy and an oath sworn to protect the native country [1, p. 212]. The soldier, depicted in romantic colors, was described with the help of images from fairy tales and dastans, conventional techniques and linguistic means of oral folk art.

Rakhim Sattar's literary career also grew and developed in that context, however, the poet used other techniques in his works, created common characters in new ways and conducted experiments.

In the literary development, poets are divided into two parts: some writers introduce novelty, tread new paths in the development of verbal art, another group of authors develop these innovations, contribute to the formation of new traditions and use them in national creative work. R. Sattar belongs to the second group. The main archive of the poet – a notebook with poems, his notes, written during his life in captivity – is stored in the archives of the National Museum of the Republic of Tatarstan [2]. Only five books of the poet were published in the Tatar language [3], [4], [5], [6], [7]. Such scholars, critics-publicists and writers as Z. Ismagileva [8], N. Dauli [9], B. Kamalov [10], R. Mostafin [11], [12], Sh. Mostafin [13], [14], [15], I. Sattarov [16], [17], [18], [19], [20], [21] and M. Sharipov [22] published their articles and memoirs about his work and activity. However, Rakhim Sattar's work has not been the focus of individual scientific monographic studies. This fact suggests that the writer's oeuvre has not been studied properly, and research in this vein is relevant.

Methodological basis of the research

We based our study on the hermeneutic approach and used the "motivating poetics" of B. L. Borukhov as the methodological basis [23]. B. L. Borukhov considers explanation to be the ultimate goal of a scientific activity and singles out explanation, based on the law, as the main method for analyzing a literary text, calling it text motivation [24]. B. L. Borukhov identifies the following types of motivation: cultural, conventional and mental [24, p. 13]. To study Rakhim Sattar's work, we chose the conventional view as the basis. The text as a literary phenomenon is published, obeying the laws and conventions of each era. Conventional motivation makes it possible to determine the main trends in the development of the poet's work, to reveal the continuation of literary traditions in the poems of the poet's period of captivity, helps to explain their transformation, novelty, basis and characteristic features.

Discussion

Rakhim Sattar was born on August 15, 1912 in the village of Tuban Khazhat (Ignatovka) in the Chishminsky District of the present Republic of Bashkortostan. His father Suleiman and his mother Khadicha were quite educated for their time, they were religious people who could read and write, his father was a mullah in the village. The wise head of the family, who cared about the future of his family, wanted all seven of his children to receive a secular education and he became their teacher.

Rakhim Sattar was in love with literature from his childhood, and in the 4th grade he began to write his first poems [25, p. 325]. After leaving the village school, in order to continue his education, he went to the city of Ufa, and there, while studying at Secondary School No. 2, he met his teacher Naki Isanbet. This acquaintance was significant for Rakhim Sattar, whose future would be inextricably linked with literature. The talented Isanbet, who was in love with literature, quickly saw the talent in the child and made efforts to promote his development; in the future, he constantly supported Rakhim spiritually.

After completing his studies, Rakhim Sattar worked in the mines of Donbass and did various

jobs in his native region. In 1932 he married, in 1933 he was drafted into the Army and until 1937 he served in the frontier troops near Lake Baikal, but he never gave up his creative work. In those years, his first lyrical works, imbued with youthful feelings, were published in the daily editions of Bashkortstan and Tatarstan. In 1937, he moved to Kazan and performed various roles: he was a commandant in a hostel, after that he worked (from February 1938) as a specialist in the personnel department in the Secondary Schools Department of the People's Commissariat of Education, and three years after, he became a chief inspector for pedagogical personnel (from May 1 1938 to May 15, 1939), at this time he entered the Tatar Pedagogical Institute. On May 17, 1939, he moved to the editorial office of the newspaper "Kyzyl Yashlar" ("Red Youth") (now "Tatarstan Yashlare" ("Youth of Tatarstan") as a literary worker. His cooperation with newspapers and magazines and close communication with such writers as Sh. Mannur, S. Hakim, A. Fayzi, Sh. Kamal, G. Khuzhi, G. Kutui, H. Tufan, G. Kashshaf, G. Khalit, N. Dauli, Sh. Mudarris had a positive impact on his work, and contributed to its qualitative development. At the first stage of his work, within a short period of time, he published more than 60 works in the genre of essay, article, literary translation, story and poem, among them there were 12 poems. This testifies to the creative activity of Rakhim Sattar. The works of the poet during this period were consonant with the works of other young writers in terms of their desire to create new art: in his native country, the writer, who sincerely believed in revival of the fights for freedom and praised a new way of life, promoted the philosophy of destroying the old.

In the literature of the Soviet period, work, class and the idea of creating an equal life for all were considered to be the main values, promoting the cult of courage. The theme of struggle, as a way of existence and the theme of creating a new life, ran like a red thread through literary works; thus, the art of the word was supposed to prove that happiness was creating a new life. Like other Tatar writers, Rakhim Sattar, at the beginning of his literary career, was closely connected with public life, focusing on the images that served the new system.

Unfortunately, the writer was not destined to fully reveal his creative talent. In 1939, with the announcement of the Finnish War, he volunteered to go to the front, in a skiing squad he rose to the rank of commander. On April 1, 1940, he returned to Kazan to lead a quiet life: on July 15, 1941, he was appointed executive editor of the "Kyzyl Yashlar" newspaper.

When the Great Patriotic War broke out that same summer, at his own request, he was sent to the Kuibyshev military school and began to study the German language. On October 15, 1941, despite the fact that he was a professional paratrooper and had received an officer rank, he was sent to do a paratrooper course. As a paratrooper, he took part in many military operations in the rear of the Nazis. But in May 1942, communication with him interrupted, his family, living in the village of Novoye Kadi of the Republic of Tatarstan, received a letter that in the same year, on June 27, Rakhim Sattar had gone missing in the Smolensk Region.

In fact, during one of the military operations, R. Sattar was surrounded and captured by the Nazis. After he had suffered for several months in prisoner-of-war camps in the cities of Smolensk and Borisov, he was sent to the Wustrau camp near Berlin on September 16, 1942. Musa Jalil would be brought there later. In the same year, on December 13, they were joined by Abdulla Alish, Fuat Bulatov, Garif Shabaev, and so, by the will of fate, the talented Tatar men– the young people who had devoted all their efforts to the development of Tatar culture and literature – were united together in a foreign land. There, he became close to the writer Abdullah Alish; while in the Wustrau camp, he joined a secret organization, became a reliable member of this anti-fascist association, organized by Musa Jalil and his comrades, Fuat Bulatov and Garif Shabaev. The participation of Rakhim Sattar in the preparation, publication and distribution of leaflets against the Nazis in the prisoner of war camp and the activities of the famous legion "Idel-Ural" are well-known.

In January 1943, R. Sattar, A. Alish, F. Bulatov and G. Shabaev were transferred to Berlin to work in the editorial office of the "Idel-Ural" newspaper. This opened up new opportunities for the writer, in his works, stories and poems, using the Aesopian language, he wrote about the successes of the Soviet Army, sharing his joy over his native country's military success. So, Rakhim Sattar, who was deprived of his gun in the struggle for the freedom of his native country, continued his struggle with the help of his pen. This movement, which took place behind enemy lines, once again proves the courage of the writer. The legionnaires who returned alive told how he walked around the barracks, disseminating the ideas of their secret

organization among the prisoners. According to the existing documents, R. Sattar played a decisive role in organizing the connection of the secret organization called "Patriot" with the Polish partisans, in strengthening ties with the secret organization "Iskra". Shafi Almas's denunciation against Rakhim Sattar, which was found later, proves these facts [26], [27, p. 43]. In his denunciation, Sh. Almas cites the following facts: in a secret letter of the Bolsheviks, written in March with an appeal to the Tatar prisoners not to surrender, G. Tukay's poems were used, R. Sattar also used these lines in his article contributed to the "Idel-Ural" newspaper; 2) R. Sattar published an article together with the editorial staff on the development of Kazan, the role of Lenin in its development; 3) R. Sattar refused to distribute leaflets calling on the Tatars to surrender to the Germans [20, p. 39].

When the activities of the secret organization were revealed in August 1943, and the Jalilovites were arrested, R. Sattar was among them. Therefore, there is complete truth in the fact that Sh. Mostafin called Rakhim Sattar the twelfth Jalilovite [28]. However, R. Sattar managed to escape from the camp in June 1943 and disappeared without a trace. More precisely, the group, led by Rakhim Sattar, set a goal: on the basis of the proposal made by M. Jalil, they were to cross the front line and go to our high command [22]; according to other sources, they had to inform the Soviet troops about the creation of the "Idel-Ural" legion, the secret organization, and the preparation of an armed uprising by legionnaires. One of the organizers of this escape, Amir Utyashev, spoke about the escape of a group of five people, led by Rakhim Sattar, from the Yedlino camp in August 1943. In addition to Rakhim Sattar, this group included Akram Mamliev (Bashkortstan), Gumerov (Kazakhstan, radio operator), Kuryshov (the Barnaul Region), Akhmet Sharipov [29]. The subsequent fate of Rakhim Sattar is unknown, only a few scraps of information exist. While writing the novel "Musa", Shaikhi Mannur visited Yedlino and learned about the fate of Rakhim Sattar. He was told that a Polish forester helped this group escape, leading them along secret paths through the forest to Warsaw. Later, this Pole was caught by enemies and killed by torture, and Rakhim Sattar's group was ambushed and burned alive by the Nazis while they were hiding under a haystack [20, p. 34].

The literary activity of Rakhim Sattar during the period of captivity should be assessed as the work of the second period. His 24 poems, written in the prison camps of Borisov, Wustrau, Radom and Berlin, repeat the fate of M. Jalil's "Moabit Notebooks". The poet, before leaving with a special task, i.e. to escape from the camp, gave his poems to Abdullah Alish. After the end of the war, in 1945, Ravil Ageev, who had been a prisoner himself, brought this find to Donbass and handed it over to the CPSU committee of the Donetsk Region, after which for 19 years the fate of these works remained unknown, it was only 21 years later – in 1964, that these notes reached the Tatar reader. The following information is written on the cover of these notes: "Rakhim Sattarov, poems written in captivity. Smolensk – Borisovo – Wustrau – Radom – Berlin. 1942 – 1943" [30].

Only five poems from the collection belong to spiritual lyrical poetry, the rest are written within the framework of civil lyricism. Their main motifs are: loyalty to their native country, longing for their native land and life in captivity.

The preservation of fidelity to the native country is the main motif of R. Sattar's works during the period of captivity. In the notebook, brought from his place of captivity, he wrote to his son, wife and mother: "I remain loyal to my country! I am not a traitor. You, too, be faithful! There is only one way. There is no other way" [30]. Apparently, for the poet, loyalty was one of the main values. In his poems, this theme comes in close connection with the images of an oath and faith, the concepts of death and immortality, they are the main means of conveying the relationship between the poet and his native country. As we know, in Tatar poetry of the war period, these ideas are mainly conveyed through a special type of a lyrical hero: death for the freedom of the Motherland is perceived as a deed leading to immortality, life after death (here is the notion that the Motherland will never forget those who died for its freedom, they will live in the memory of the people forever), it is on this plane that death is equated with life [1, p. 211]. However, Rakhim Sattar offers another version of this type of a lyrical hero, in his poems the closeness of the notions *life – death – immortality* is interpreted in a new sense. In general, these ideas were not typical of Tatar poetry during the war period. This proves that R. Sattar was looking for his own path as a poet. His lyrical hero exclaims, *"Ut kabynmy yashen yashennami / Korban birmi – halyk yashami", "har sulyshym, / Barlyk kochem / Sinen ochen, Tugan ilem, / Sinen ochen!" ("Until the flame flares up, lightning flashes / Without making*

a sacrifice, the people do not live", "My every breath, / All my strength / For you, my Native country, / For you!") [30], like many other Tatar poets, he perceives death not only as a means leading to immortality, making their image immortal in the memory of the people, but also as a sacrifice made for the happiness of the people, for their future. In this respect, he revives the motif of sacrifice, which lives in Tatar folklore. The lyrical hero of R. Sattar is presented as a lyrical hero with a strong character, who retains inner courage. In his description, the poet skillfully uses the opposition of slavery / courage (M. Jalil, for example, actively contrasts freedom / slavery):

Kulda bogau, kapka yozakta, (Hands are tied, the gate is locked)

Lakin ruhym irken, khor kala (But my soul is free, brave) [30].

In poems with the motif of fidelity, the image of an oath gets a strong embodiment. In the poems "Ata ham bala" ("Father and Child"), "Ant" ("Oath"), "Ankam" ("Mommy"), the poet, proving loyalty to his native country, swears an oath of allegiance to his native country, people, mother and father. An oath, taken in the name of the most important people strengthens a person's loyalty, raises the value of the oath. On this path, like in the work of M. Jalil, an image of a brave guy with a sword on his belt appears. For example, in the poem "Ankam" ("Mommy"), the guy who, like in a fairy tale, appears carrying a sword on his belt, ready to fight his enemy; he helps to reinforce the idea that loyalty is a sacred struggle, he serves to fulfil the oath sworn to his country. Such details and national-mythological images - a stream, a meadow, the wind, a bird, a sword and a horse, help to create the image of a warrior, reinforce the traditions of folklore in the description of the lyrical hero. On this path, in tune with the cycle "Moabit Notebooks" by M. Jalil, we find the mythologization of Mother in the chain: native country – nature – native land – mother.

The use of images from folklore and folk songs does not lose its relevance in poems with the motif of longing for their native country. In such poems, there are three striking features: 1) an image of another world is formed; 2) a special poetic style, based on many traditions of national poetry, on different forms in classical literature and folk art (for example, "Parchalar" ("Parchy"), comes to the fore; 3) the longing of the lyrical hero for his motherland is intensified by the memory of his closest people – his mother and his beloved one (for example, "Ber suzen" ("One Word of Yours")). In the poems of Rakhim Sattar, dedicated to the longing for his native land, the opposition of ours/ alien is strongly manifested, the native country is opposed to a foreign country, the native land is presented through various images. For example, in the poem "Uy kisaklare" ("Parts of Thoughts"), romantic images and details like a goose, green grass, birch, sounds of nature are revived as signs of the native country, through them the native land is described as a sacred land, a source of happiness. The images of something gray, foggy are used to reveal the ugliness of the foreign land:

Sory uram. Sory binalar. (Grey street. Grey buildings.)

Sory hava. Sory bolytlar. (Grey air. Grey clouds.)

Bar da sory, tossez, kunelsez, (Everything is gray, colorless, joyless)

Yaktyrtalmyi any zur utlar (The big fires cannot illuminate it) [30].

To show the fate of the lyrical hero who is far away from his native land, the author uses the image of a caterpillar, which lost its mother; here, the poet revives the mythological chain: the native country – Mother, and concludes that the native country is as important for a person and as dear as his own Mother is, and missing her is as bitter:

Kirak tugel mina manarasy (I don't need a minaret), *Kirak tugel matur saraylar (Beautiful palaces are not needed).* *Kirak tugel yashel yul arasy (A green road is not needed),* *Kirak tugel mina kuk-aylar (I don't need the stars and the moon).* *Salam bulsyn oynen tubase (Let the roof of the house be made of straw),* *Yalanayak yorsen balasy (Let the child walk barefoot),*	*Tokmach bulsyn, tary oyrase (Let there be noodles, millet),* *Kalyapushle bulsyn babasy (Let grandfather have kalyapush).* *Tezdan batkak bulsyn yulynda (Let there be knee-deep dirt on the way),* *Soyal yarylyp yatsyn kulynda (Let the wart be on the arm),* *Tik Tugan il bulsyn, Tugan il (Only let there be my native country, my native land),* *Min ilema uskan batyr ir (I am a brave husband who grew up for my native country) [30].*

Some poems of this type modernize the style and the size of folk songs, for example, this feature is observed in the poem "Parchalar" ("Parchy").

The motif of captivity comes to the fore in the poems "Asirlar" ("Captured"), "Chullar" ("Deserts"), in such works the dramatic element is strong. For example, in the poem "Chullar" ("Deserts"), the image of the desert describes not only the fate of the prisoners, but also the German land that fell under the slavery of fascism. The view of a desert without water, where there is nothing but sand, shows emptiness, a joyless and hopeless existence; on the one hand, there are prisoners who are far away from their native land, and on the other hand, the German people who are suffering from the slavery of fascism:

Bushlyk. Ulem. Tynlyk ham sulyshsyz (Emptiness. Death. Silence) *Inrap yata zhirda kin chullar. (Wide deserts cover the ground)* *Urman da yuk, synar yafrak ta yuk, (And there is no forest, not even a single leaf)* *Yelgalar da anda yuk, kullar. (And there are no rivers, and no lakes there)*	*Nurlar – kainar. Sary komnar. (The rays are hot. Yellow sands.)* *Zhir arkasy pesha, ut bulyp. (The back of the earth burns like fire)* *Ber tamchy dym birmi, kuzen salmy, (Not even a drop of moisture to be seen,* *Chittan gena uta kyk bolyt (Only a heavenly cloud floats by) [30].*

The use of this image, not a very popular one, in various meanings in the war poetry indicates that the poet continued his creative searches even in captivity, experimenting with poetic devices.

Results

1. Rakhim Sattar had a unique life path. His life in captivity repeated the feat of M. Jalil.
2. R. Sattar's searches, reflected in the works of his captivity period, renewed the wartime poetry not so much in terms of content, but rather in terms of poetic imagery and the interpretation of the personality concept.
3. Among the poems, written by R. Sattar in captivity, only five are related to spiritual lyrical poetry, the rest are written within the civil lyrical context. The main motifs in them are loyalty to the native country, longing for the native land and life in captivity.
4. The lyrical hero of the poet evaluates death not so much as a path leading to immortality, making it possible to live in the souls of the people forever, but more as a sacrifice for the happiness and future of his people. In this way, the poet renewed the motif of sacrifice in Tatar folklore.
5. In poems, dedicated to the motif of fidelity, the image of an oath is strong. In order to prove his loyalty to the native country, the poet takes an oath in the name of his native land, people, mother and father. This oath, sworn to the closest and most important people, strengthens loyalty to the native country, making it a feature of paramount importance. Thus, in R. Sattar's poetry we find mythologization of the image of Mother and a repetition of the chain: native country – nature – native land – mother.
6. R. Sattar's poems, related to the motif of longing for the native land, focus on three features: the image of another world, the special poetic style and the longing of the lyrical hero for his native people – his mother and his beloved one.

Conclusions

Thus, Rakhim Sattar, with his 24 poems, introduced innovations in Tatar poetry of the war period. The poet, who entered the world of literature at the time when one big myth about a new life was being created, looked for the ways to renovate Tatar poetry by referring to classical poetic traditions. On this path, R. Sattar was greatly influenced by M. Jalil, who conducted his research in this direction, appealing to folk art in the second half of the 20th century, and initiated the process of returning to national roots. However, the untimely death made it impossible for the poet to fully reveal this talent. At this point, we should cite the poet's own poetic lines:

Ozelep kaldy ul zhyr, bulenep kaldy (That song broke off, interrupted)

Tavyshy kutarelgan chagynda (Just when the voice rose) [30].

References

1. Yusupova, N. M. (2017). *Poeziya. Tatar adabiyaty tarikhy* [Poetry. The History of Tatar Literature]. V 8 tomakh. T. 5: 1917–1956. Pp. 190–219. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

2. *Rakhim Sattar collektsiyase* [Rakhim Sattar's Collection]. Case 1, TR MM KP – 24898(1–41), KP – 38497 (1–3), V – 24888 (1– 2); Case 2 TR MM KP – 39308 (1–12), V – 25068 (1–2). (In Tatar)

3. Sattar, R. (1966). *Zhyr davam ita* [The Song Goes On]. Poemy. 64 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

4. Sattar, R. (2004). *Bulengan zhyr* [An Interrupted Song]. 153 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

5. Sattar, R. (2006). *Beznen buyn* [Our Generation]. 102 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

6. Sattar, R. (2007). *Rukhym gali* [My Soul Is Great]. 95 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

7. Sattar, R. (2008). *Totkynlykta* [In Captivity]. 133 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

8. Ismagyileva, Z. (2004). *Bulengan zhyr yalganyrmy? (Zhalilche R. Sattar turynda)* [Will the Interrupted Song Continue (about Jalilov's R. Sattar)]. Tatarstan yashlare. October 12. (In Tatar)

9. Dauli, N. (1974). *Musalar diviziyasennan soldat kaitty* [The Returned Soldier from Musa's Division]. N. Dauli. Ak yanynda kara. Pp. 84 – 87. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Kamalov, B. (1969). *Zhalilche batyr (Zhalilche R. Sattar turynda)* [Jalilov's Brave Man (about R. Sattar)]. Sotsialistik Tatarstan. January 7. (In Tatar)

11. Mostafin, R. (1969). *President donosy (R. Sattar turynda)* [Denunciation of the President (about R. Sattar)]. Tatarstan yashlare. January 9. (In Tatar)

12. Mustafin, R. (1979). *Poeziya v soldatskoy shineli* [Poetry in a Soldier's Overcoat]. Sovetskaya Tatariya. May 13. (In Russian)

13. Mostafin, Sh. (2012). *Unikenche kaharman (Zhalilche R. Sattarnyn tuuyna 100 el)* [The 12th Hero (the 100th Anniversary of R. Sattar)]. Madani zhomga. August 24. (In Tatar)

14. Mostafin, Sh. (2017). *Unikenche batyr* [The 12th Hero]. Maidan Chally. No. 10, pp.127–144. (In Tatar)

15. Mostafin, Sh. (2017). *Mangelek ut chatkysy (R. Sattar turynda)* [An Eternal Spark (about R. Sattar)]. Alar – Jalil-Kormash Yoldyzlygynnan!.. Pp. 147–158. Kazan, "Suz" kit. nəshr. (In Tatar)

16. Sattarov, I. (1992). *Toshta gena kurgan kebek...* [Like I Saw in a Dream]. Vatanym Tatarstan. August 21. (In Tatar)

17. Sattarov I. (1992). *Dolgoe vozvrashchenie: Versiya syna o sudbe ottsa* [The Long Return: The Son's Version of His Father's Fate]. Sovetskaya Tatariya. August 22. (In Russian)

18. Sattarov, I. (1996). *Atiem asare...* [My Father's Work]. Kazan utlary. No. 2, pp. 155–157. (In Tatar)

19. Sattarov, I. (1997). *Atiemnan min da kharlar aldym...* [I've Also Got the Letters from My Father]. Madani zhomga. September 19. (In Tatar)

20. Sattarov, I. (1998). *Zaveshchanie. Ob ottse* [The Will. About My Father]. Kazan. No. 5–6, pp. 34–43. (In Russian)

21. Sattarov, I. (2000). *Razgovor s ottsom* [A Conversation with My Father]. Kazan. No. 5, pp. 30–34. (In Russian)

22. Sharipov, M. (2012). *Prervannaya pesnya: Neizvestnye stranitsy zhizni poehta-geroya Rakhima Sattara, chlena podpolnoi antifashistskoi organizatsii voennoplennykh* [An Interrupted Song: Unknown Pages of the Life of the Poet-Hero Rakhim Sattar, a Member of the Underground Anti-Fascist Organization of Prisoners of War]. Kultura. October 2. (In Russian)

23. *Terminologiya sovremennogo zarubezhnogo literaturovedeniya* (Strany Zapadnoi Evropy i SSHA) (1992) [Terminology of Modern Foreign Literary Criticism. (Countries of Western Europe and USA)]. Red. I. P. Ilin, E. A. Tsurganova. 218 p. Moscow, INION. (In Russian)

24. Borukhov, B. (1992). *Vvedenie v motiviruyushchuyu poehtiku* [Introduction to Motivating Poetics]. Filologicheskaya germenevtika i obshchaya stilistika. Pp. 5–28. Tver, izd-vo Tverskogo un-ta. (In Russian)

25. *Adiplarebez: biobibliografik beleshmalek* (2009) [Writers: A Bio-Bibliographic Guide]. In 2 vol. Vol. 2. Pp. 325– 326. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

26. Mostafin, R. (1969). *President donosy* [Denunciation of the President]. Sotsialistik Tatarstan. December 9. (In Tatar)

27. Sattar, R. (2004). *Zaveschanie* [The Will]. 112 p. Kazan. (In Russian)

28. *Dopolnennaya biografiya Rakhima Sattara* [Rakhim Sattar's Supplemented Biography]. Lichnyi arkhiv semyi Sattarovykh. (In Russian)

29. Sattar, R. *Totkynlykta* (1942–1943) [In Captivity: A Notebook]. TR MM arkhiv: KP – 24898. (In Tatar)

БАТЫРЛЫК ҮРНӘГЕ: РӘХИМ САТТАР ИҖАТЫ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Мәкалә киң танылу алмаган шагыйрь Рәхим Саттарның тормыш һәм иҗат юлын яктырта, татар шигъриятендәге урынын билгеләп, әдәби барышта ул үстереп алып киткән традицияләрне ачыклый. Герменевтик якын килеп, шагыйрьнең тоткынлыкта язылган 24 шигыре беренче тапкыр фәнни нигездә анализлана, төп мотивлары билгеләнә, шигъри әсәрләрнең үзенчәлеге шул чор әдәби барышы контекстында ачыклана. Бу мәкаләнең яңалыгын һәм актуальлеген билгели. Тикшеренүнең төп максаты – Рәхим Саттарның тормыш һәм иҗат биографиясен өйрәнү, шигъри әсәрләрен киң фәнни әйләнешкә кертү. Мәкаләдә

шагыйрьнең биографиясенә, тоткынлыктагы язмышына караган гаиләсе архивында, ТР Милли музее архивында саклаган материаллар, истәлекләр, интервью материаллары файдаланыла. Эзләнүләр нәтиҗәсендә, Рәхим Саттарның сугыш чоры әдәбияты традицияләренә генә таянып калмыйча, поэтик яссылыкта экспериментлар алып баруы ачыклана. Тикшеренүләр барышында шагыйрь әсәрләренең жанр төрлелеге билгеләнә, аның әсәрләрендәге төп мотивлар буларак илгә тугрылыкны раслау, илне сагыну һәм тоткынлык аерып чыгарыла, бу яңарышның лирик герой концепциясе белән янәшәдә баруы тәгәлләштерелә. Төп мотивларны җиткерүдә кулланылган образ-детальләр, алымнар бәяләнә, шуның аша Р. Саттар әсәрләренең поэтик хасиятләре дә тәгаенләнә. Туган илгә тугрылыкны раслау темасы Р. Саттарның тоткынлык чоры иҗатында үзәк мотивны тәшкил итә. Бу мотив ант һәм ышаныч образлары, үлем-үлемсезлек төшенчәләре белән тыгыз бәйләнештә булып, шагыйрь шәхесе белән Туган ил арасындагы мөнәсәбәтне ачуда төп чарага әверелә. Тугрылык мотивына мөнәсәбәтле шигырьләрдә ант образы көчле чагылыш таба, туган ил – табигать – туган җир – ана чылбыры кабатлана. Илне сагыну темасы белән сугарылган шигырьләрдә үз / чит каршылыгы үзәктә тора, Туган ил чит җиргә каршы куелып, бу төшенчә төрле образ-сурәтләр ярдәмендә гәүдәләнә. Тоткынлык мотивы алга чыккан шигырьләр фаҗигалелекнең көчле булуы белән характерлана.

Төп төшенчәләр: Рәхим Саттар, биография, сугыш чоры татар шигърияте, лирик герой, образ, жанр, мотив, әдәби алым

Кереш

Татар әдәбияты шагыйрьләргә искиткеч бай, ләкин аерым әдипләр генә тирән һәм төрле яклап өйрәнелгән, бәяләнгән, күбесе әлегә кадәр үз тикшеренүчесен көтә. Иҗатлары тарих тузанына капланган бик күп әдипләрнең мирасын киң катлам халыкка кайтару, таныту, фәнни яссылыкта өйрәнеп, татар әдәбиятындагы урынын билгеләү бүгенге әдәбият белемендәге әһәмиятле бурычларның берсе булып кала. Мондый әдипләр арасында Рәхим Саттар (1912–1943) иҗаты да бар.

Рәхим Саттарның иҗат биографиясе сугыш алды һәм сугыш чоры татар әдәбияты контекстында үсә-үзгәрә. Чор шигъриятендә төп тема буларак сугыш темасы калкып чыга һәм төрле тематик яссылыкларда сурәтләнә. Чорга аваздаш төстә татар шигъриятендә яшәү һәм үлемгә мөнәсәбәт калкулана. Бу вакытта татар поэзиясендә актив булган яшәү / үлем, без / дошман, туган җир / чит җир, сугыш / тынычлык бинар оппозицияләре яшәү һәм үлем фәлсәфәсен җиткерүгә йөз тота. Лирик герой ил азатлыгы өчен көрәшкә чыккан, соңгы тамчы каны тамганчыга кадәр илен сакларга әзер кыю солдат булып конкретлаша. Совет мифының иң динамик, үзгәрүчән образы – герой архетипик образы агымдагы чор татар поэзиясендә герой-сугышчы, утлар-сулар кичеп чыккан Ватан солдаты кебек тәкъдим ителә. Бу чор шигъриятендә илне көрәшкә өндәү, җиңүгә ышаныч, дошманга нәфрәт һәм илне саклау хакында ант бирү мотивлары әйдәп бара [1, 212 б.]. Романтик буяуларда сурәтләнгән солдат халык авыз иҗатының әкият-дастаннарындагы сурәтләр, шартлы алымнар һәм тел чаралары ярдәмендә сурәтләнә.

Рәхим Саттар иҗаты да шушы контекстта үсә-үзгәрә, әмма шагыйрь үз әсәрләрендә башка алымнарны кулланып, үзгә образларны яңа мәгънә бөтенлекләрендә тәкъдим итеп, экспериментлар да ясап карый.

Әдәби барышта шагыйрьләр ике якка аерыла: аерым әдипләр яңарыш алып килеп, сүз сәнгате үсешендә яңа сукмаклар сала, икенче төркем авторлар шушы яңалыкларны дәвам итеп, үстереп алып китә, аларның традиция булып формалашуын, милли җирлектә үзләштерелүен тәэмин итә. Р. Саттар икенчесенә карый. Шагыйрьнең төп архивы – тоткынлык чорында язып калдырылган шигырьләр блокноты, язмалары – ТР Милли музее архивында саклана [2]. Шагыйрьнең татар телендә нибары биш төп басма китабы басылып чыккан [3], [4], [5], [6], [7]. Иҗаты һәм эшчәнлеге турында З. Исмәгыйлева [8], Н. Дәүли [9], Б. Камалов [10], Р. Мостафин [11], [12], Ш. Мостафин [13], [14], [15], И. Саттаров [16], [17], [18], [19], [20], [21], М. Шәрипов [22] кебек галим, тәнкыйтьче-публицистларның, әдипләрнең аерым мәкаләләре, истәлек-язмалары дөнья күрә. Әмма Рәхим Саттарның иҗаты моңа кадәр аерым монографик фәнни тикшеренүләрнең үзәгенә куелмаган. Бу факт әдип мирасының тиешенчә өйрәнелмәве, бу юнәлештәге эзләнүләрнең актуаль булуы турында сөйли.

Хезмәтнең методологик нигезе

Хезмәтнең методологик нигезе итеп герменевтик эзләнүләр алынды [23]. Методик яктан Б. Л. Борухов тәкъдим иткән «мотивлаштырылган поэтика» файдаланылды. Ул аңлатуны фәнни эшчәнлекнең ахыргы максаты буларак карый һәм әдәби текстны анализлау өчен төп метод итеп канун (закон) нигезендә аңлатуны аерып чыгара, аны текстны мотивацияләү дип атый [24]. Б. Л. Борухов мотивацияләүнең мәдәни, конвенциаль, менталь төрләрен аерып чыгара [24, 13 б.]. Рәхим Саттар иҗатын өйрәнү өчен, аның конвенциаль төре нигез итеп алынды. Галим әдәби күренеш булган текст һәр чорда үз закон һәм конвенцияләренә буйсынып дөньяга чыга дип билгели. Конвенциаль мотивацияләү шагыйрь иҗатының төп үсеш тенденцияләрен аерып чыгарырга, тоткынлык чоры шигырьләрендә әдәби традицияләрнең дәвам ителешен ачыкларга яки аларның трансформациясен, яңарыш юлларын, аларның нигезен, үзенчәлеген аңлатырга мөмкинлек бирә.

Фикер алышу

Рәхим Саттар 1912 елның 15 августында хәзерге Башкортстан Республикасы Чишмә районы Түбән Хаҗәт авылында туа. Әтисе Сөләйман белән әнисе Хәдичә үз чоры өчен шактый укымышлы, укый-яза белгән дини кешеләр була, әтисе авылда мулла вазифасын үти. Киләчәккә карап эш итә белгән, зирәк акыллы гаилә башлыгы 7 баласының да дөньяви белем алуларын тели һәм укыта.

Рәхим Саттар кечкенәдән үк әдәбиятка гашыйк булып үсә, дүртенче сыйныфта укыганда ук, тәүге шигырьләрен яза башлый [25, 325 б.]. Авылдагы мәктәпне тәмамлагач, укуын дәвам итү өчен, ул Уфа шәһәренә юнәлә, нәкъ менә биредә, 2 нче урта мәктәптә белем алганда, укытучы Нәкый Исәнбәт белән таныша. Бу очрашу киләчәге әдәбият дөньясы белән тыгыз бәйләнәчәк Рәхим Саттар өчен хәлиткеч була. Үзе дә әдәбиятка гашыйк, талантлы Исәнбәт балада булган сәләтне тиз күреп ала, аны ачуга, үстереп җибәрүгә зур көч куя, алга таба да Рәхимгә даими рухи көч биреп тора.

Укуын тәмамлаганнан соң, Рәхим Саттар Донбасс шахталарында, туган төбәгендә төрле эшләрдә дә хезмәт куя. 1932 елда өйләнеп, 1933 елда Армиягә алына һәм 1937 елга кадәр Байкал чик буе гаскәрләрендә хезмәт итә, әмма иҗатны бервакытта да ташламый. Шул елларда Башкортстан һәм Татарстан көндәлек матбугатында аның яшьлек хисләре белән өретелгән беренче лирик парчалары басылып чыга. 1937 елда ул Казанга күчеп килә һәм төрле вазифалар башкара: тулай торакта комендант та була, аннан Мәгариф халык Комиссариатының урта мәктәпләр бүлегендә кадрлар буенча белгеч (1938 елның февраленнән) булып эшли, ә өч айдан педагогик кадрлар буенча баш инспектор итеп куела (1938 елның 1 маеннан 1939 елның 15 маена кадәр), шушы вакытта Татар педагогия институтына укырга керә. 1939 елның 17 маеннан «Кызыл яшьләр» (хәзерге «Татарстан яшьләре») газетасы редакциясенә әдәби хезмәткәр булып күчә. Газета-журналлар белән тыгыз элемтәдә тору, Ш. Маннур, С. Хәким, Ә. Фәйзи, Ш. Камал, Г. Хуҗи, Г. Кутуй, Х. Туфан, Г. Кашшаф, Г. Халит, Н. Дәүли, Ш. Мөдәррис кебек әдипләр белән тыгыз аралашу аның иҗатына уңай йогынты ясый, сан һәм сыйфат ягыннан үстерә. Иҗатының беренче чоры буларак бәяләнүгә лаек булган кыска гына вакыт аралыгында очерк, мәкалә, әдәби тәрҗемә, хикәя, шигырь жанрларында 60тан артык язмасы дөнья күрә, шулар арасыннан 12се шигырьгә карый. Бу Рәхим Саттарның иҗат активлыгы хакында сөйли. Шагыйрьнең әлеге чор әсәрләре шул дәвер яшь әдипләренең яңа сәнгать тудыру юлында ясаган тәҗрибәләренә аваздаш: илдәге яңарышка ихластан ышанган каләм иясе азатлык өчен көрәшкә, яңа тормышка дан җырлый, искене җимерү фәлсәфәсен уздыра.

Совет чоры әдәбиятында хезмәт, сыйнфыйлык һәм тигез тормыш төзү идеясе төп кыйммәтләрдән санала, батырлык культы алга сөрелә. Илнең төп яшәү рәвеше булып көрәш, яңа тормыш төзү темасы кызыл җеп булып сузыла, шуңа бәйле төстә сүз сәнгате дә бәхет яңа тормыш төзүдән гыйбарәт дип исбатларга тиеш була. Башка татар әдипләре кебек үк, Рәхим Саттарның яңа системага хезмәт итүче образларын үзәккә куйган, иҗтимагый тормыш белән нык бәйләнгән башлангыч чор иҗаты шундый фикерләр белән сугарыла.

Әдипкә, кызганычка каршы, иҗади сәләтен ахыргача ачып җиткерергә насыйп булмый. 1939 елда Фин сугышы игълан ителүгә, ул үз теләге белән фронтка китә, чаңгычылар отрядында командир дәрәҗәсенә күтәрелә. 1940 елның 1 апрелендә кабат Казанга кайтып, тыныч тормыш шартларында эшләүгә күчә: 1941 елның 15 июлендә «Кызыл яшьләр» газетасының җаваплы мөхәррире итеп билгеләнә.

Бөек Ватан сугышы башлану белән, ул шул җәйдә үзе теләп Куйбышев хәрби училищесына китә, алман телен өйрәнүгә керешә. 1941 елның 15 октябрендә сугышка алына, профессиональ десантчы һәм шушы юнәлештә офицер дәрәҗәсен алган хәрби булуына карамастан, парашютистлар курсына җибәрелә. Десантчы сыйфатында, фашистлар тылында үткәрелгән күп кенә сугышчан операцияләрдә катнаша. Әмма 1942 елның маенда аның белән элемтәләр өзелә, Татарстанның Яңа Кади авылындагы гаиләсенә Рәхим Саттарның шушы елның 27 июнендә Смоленск тирәсендә хәбәрсез югалуы хакында хәбәр генә килеп ирешә.

Чынлыкта хәрби операцияләрнең берсендә чолганышта калып, Р. Саттар фашистлар кулына эләгә һәм, берничә ай Смоленск, Борисов шәһәрләрендәге хәрби әсирләр лагерьларында газап чиккәннән соң, 1942 елның 16 сентябрендә Берлин янындагы Вустрау лагерена озатыла, соңрак бирегә Муса Җәлилне китерәләр. Шул ук елның 13 декабрендә аларга Абдулла Алиш, Фуат Булатов, Гариф Шабаев килеп кушыла, әнә шулай, язмыш тәкъдире аркасында, татарның талантлы уллары – бар көч-куәтен татар мәдәниятенең, әдәбиятының алгарышына сарыф итәргә тиешле яшьләр – чит җирләрдә бергә туплана. Шунда әдип Абдулла Алиш белән якыная, Вустрау лагеренда вакытта яшерен оешмага кереп, Муса Җәлил һәм аның иптәшләре тарафыннан оештырылган әлеге яшерен антифашистик оешманың ышанычлы членнарыннан берсе булып китә, үз артыннан Фуат Булатов, Гариф Шабаевларны да ияртә. Рәхим Саттарның әсирләр лагеренда һәм мәгълүм «Идел-Урал» легионында гитлерчыларга каршы листовкалар язуда һәм аларны бастырып таратуда актив катнашуы билгеле.

1943 елның гыйнварында Р. Саттарны, А. Алиш, Ф. Булатов, Г. Шабаев белән бергә, «Идел–Урал» газетасы редакциясендә эшләү максатыннан, Берлинга күчерәләр. Бу әдип өчен яңа мөмкинлекләр ача, ул үзенең язмаларында, хикәя-шигырьләрендә, эзоп теле аша, Совет Армиясенең уңышлары хакында сөйли, Туган иленең уңышлары өчен шатлыклары белән уртаклаша, әнә шулай ил азатлыгы өчен көрәштә мылтыгы тартып алынган Рәхим Саттар үзенең көрәшен каләме белән дәвам итә. Дошман тылында барган әлеге хәрәкәт әдипнең батырлыгын тагын бер кат дәлилли. Исән кайткан легионерлар аның баракларга килеп йөрүе, әсирләр арасында яшерен оешма идеяләрен таратуы хакында сөйли. Документларга нигезләнсәк, «Патриот» дип аталган яшерен оешманың поляк партизаннары белән элемтә оештыруында, «Искра» яшерен оешмасы белән бәйләнешләрне ныгытуында да Р. Саттарның роле хәлиткеч була. Соңрак табылган Шәфи Алмасның Рәхим Саттар өстеннән язган доносы да бу фактларның хак булуын раслый [26], [27, 43 б.]. Ш. Алмас үзенең доносында түбәндәге фактларны китерә: большевикларның татар әсирләренә бирешмәскә, көрәшергә өндәп, март аенда язган яшерен хатында Г. Тукай шигырьләре файдаланыла, Р. Саттар да «Идел-Урал» газетасында Г. Тукайның нәкъ шул юлларына таянып мәкалә язды; 2) редакция хезмәткәре белән берлектә Казанның үсеше, анда Ленинның роле турында мәкалә бастырды; 3) татарларны немецларга пленга бирелергә чакырып язган листовкаларны таратудан баш тартты [20, 39 б.].

1943 елның август аенда яшерен оешма фаш ителеп, җәлилчеләрне кулга алганда, алар исемлегендә Р. Саттар да була. Шуңа да Ш. Мостафинның Рәхим Саттарны уникенче җәлилче дип атавында тулы хаклык бар [28]. Ләкин Р. Саттар 1943 елның июнь аенда лагерьдан качып өлгерә һәм билгесез югала. Дөресрәге, Рәхим Саттар җитәкләгән төркем алдына бурыч куела: М. Җәлил тәкъдиме нигезендә, алар фронт линиясен үтеп, үзебезнекеләр ягына чыгарга [22], аерым мәгълүматларга караганда, «Идел-Урал» легионында яшерен оешма төзелүе һәм легионерларның кораллы восстаниесе әзерләве турында совет гаскәрләренә хәбәр итәргә тиеш була. Әлеге качуны оештыручыларның берсе, әсир Әмир Үтәшев 1943 елның августында Рәхим Саттар җитәкләгән биш кешелек төркемнең Едлино лагереннан качуы турында сөйли. Әлеге төркемгә, Рәхим Саттардан тыш, Әкрәм Мәмлиев (Башкортстан), Гомәров (Казахстан, радист), Курышов (Барнаул өлкәсе), Әхмәт Шәрипов керә [29]. Рәхим Саттарның шуннан соңгы язмышы билгесез, бары тик аерым мәгълүматлар гына яши. «Муса» романын язу барышында Шәйхи Маннур Едлинога барып чыга һәм Рәхим Саттар язмышы турында сораша. Аңа урманчы полякның әлеге төркемгә качарга ярдәм итүе, урман эчендәге яшерен сукмаклар аша әсирләрне Варшавага кадәр озата баруы турында сөйли. Соңыннан ул полякны дошманнар кулга ала һәм җәзалап үтерә, ә

Рәхим Саттар төркеме засадага эләгә һәм печән кибәне астында яшеренеп торган вакытта фашистлар тарафыннан тереләй яндырып үтерелә [20, 34 б.].

Тоткынлык чоры әдәби эшчәнлеге Рәхим Саттарның икенче чор иҗаты буларак бәяләнергә лаек. Аның Борисов, Вустрау, Радом һәм Берлиндагы хәрби әсирләр лагерьларында иҗат иткән 24 шигыре М. Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» язмышын кабатлый. Шагыйрь махсус задание белән китәр алдыннан, ягъни лагерьдан качар алдыннан, үзенең шигырьләрен Абдулла Алишка тапшырып калдыра. Сугыш тәмамлангач, 1945 елда, әлеге табылдыкны үзе дә әсир булган Равилә Агеева Донбасска алып кайта һәм КПССның Донецк өлкә комитетына тапшыра, бу әсәрләрнең шуннан соңгы 19 еллык язмышы әлегә билгесез булып кала, алар бары 21 елдан соң – 1964 елда гына татар укучысына килеп ирешә. Әлеге җыентыкның тышына түбәндәге мәгълүматлар язылган: «Рәхим Саттаров, әсирлектә язылган шигырьләр. Смоленск – Борисово – Вустрау – Радом – Берлин. 1942–1943» [30].

Җыентыктагы шигырьләрнең 5се генә күңел лирикасына мөнәсәбәтле булып, калганнары гражданлык лирикасы жанрында иҗат ителгән. Аларда төп мотивлар буларак илгә тугрылыкны раслау, илне сагыну һәм тоткынлык аерылып чыга.

Туган илгә тугрылыкны раслау мотивы Р. Саттарның тоткынлык чоры иҗатында үзәк мотивны тәшкил итә. Тоткынлыктан кайткан блокнотында сакланып калган улына, хатынына һәм әнисенә атап язган язмасында да: «Илгә тугрылыклы булып калам! Мин хыянәтсез. Син дә шулай ук тугрылыклы бул! Юл бер генә. Башка юл юк» [30], дип раслаган шагыйрь өчен, күрәсең, тугрылык иң төп кыйммәтләрнең берсе булып саналган. Шигырьләрендә бу тема ант һәм ышаныч образлары, үлем-үлемсезлек төшенчәләре белән тыгыз бәйләнештә бирелә, алар шагыйрь шәхесе белән Туган ил арасындагы мөнәсәбәтне ачуда төп чарага әверелә. Билгеле булганча, сугыш чоры татар поэзиясендә әлеге фикерләр, нигездә, үзенчәлекле лирик герой аша җиткерелә: Ватан азатлыгы өчен үлем үлемсезлеккә, үлгәннән соң яшәүгә (азатлыгы өчен үлгәннәрне Туган ил бервакытта да онытмас, халык йөрәгендә мәңге яшәр гыйбарәсе шуңа тоташа) юл алу буларак кабул ителә, нәкъ менә шул яссылыкта үлем яшәү белән тигезләшә [1, 211 б.]. Әмма Рәхим Саттар бу тип лирик геройның үзгә вариантын тәкъдим итә, аның шигырьләрендә яшәү – үлем – үлемсезлек янәшәлеге яңа мәгънә бөтенлегендә урын таба. Гомумән, мондый вариант сугыш чоры татар поэзиясендә актив түгел. Бу Р. Саттарның шагыйрь буларак үз юлын эзләвен, үз сукмагын салырга омтылуын күрсәтә. Шагыйрьнең «*Ут кабынмый яшен яшеннәми / Корбан бирми - халык яшәми*», «*һәр сулышым, / Барлык көчем / Синең өчен, Туган илем, / Синең өчен!*» [30] дип раслаган лирик герое, башка күп татар шагыйрьләре кебек, үлемне үлемсезлеккә илтүче, халык күңелендә яшәтүче чара буларак кабул итүдән бигрәк, аны халык бәхете, аның киләчәге хакына корбан бирү буларак раслый. Бу яктан ул татар фольклорында яшәп килүче корбан бирү мотивын тергезеп җибәрә. Р. Саттарның лирик герое эчке хөрлеген саклаган, көчле холыклы лирик герой булып күтәрелә. Аны сурәтләү юлында шагыйрь тарафыннан коллык / хөрлек каршылыгы оста файдаланыла (М. Җәлилдә, мәсәлән, ирек / коллык каршылыгы актив):

Кулда богау, капка йозакта,
Ләкин рухым иркен, хөр кала [30].

Тугрылык мотивына мөнәсәбәтле шигырьләрдә ант образы көчле чагылыш таба. «Ата һәм бала», «Ант», «Әнкәм» кебек шигырьләрендә туган илгә тугрылыгын раслау юлында шагыйрь туган иленә, халкына, әнисенә, әтисенә ант бирү хакында сөйли башлый. Кеше өчен иң кадерле, газиз кешеләргә ант бирү тугрылыкны көчәйтү чарасына әверелә, аны иң югары кыйммәт дәрәҗәсенә күтәрә. Шушы юлда, М. Җәлил иҗатындагы кебек үк, биленә кылыч таккан батыр егете схемасы пәйда була. Мәсәлән, «Әнкәм» шигырендә әкияттәгечә биленә кылыч тагып, дошман каршына чыгып баскан егет илгә тугрылыкның изге көрәш булуын көчәйтүгә юнәлтелә, ил өчен бирелгән антны данлауга хезмәт итә. Чишмә, болын, җил, кош, көрәшче–егет образын тудыручы детальләр төсендә кылыч, ат кебек таныла торган бирәмлекләр, милли–мифологик образлар лирик геройны сурәтләүдә фольклор традицияләрен көчәйтә. Шушы юлда, М. Җәлилнең «Моабит дәфтәрләре» циклына аваздаш төстә, Ананы мифлаштыру күренеше, туган ил – табигать – туган җир – ана чылбыры пәйда була.

Фольклордан, халык җырларыннан үстерелә килгән образларны куллану туган илне сагыну мотивына мөнәсәбәтле шигырьләрдә дә

актуальлеген югалтмый. Мондый шигырьләрдә өч үзенчәлек күзгә ташлана: 1) үзгә дөнья сурәте формалаша; 2) үзенчәлекле поэтик стиль алга чыга, әдип милли поэзиянең күптөрле традицияләренә – классик әдәбият һәм халык иҗатында чарланган формаларга таяна (мәсәлән, «Парчалар»); 3) лирик геройның сагынуы иң газиз кешеләренә – әнисенә, сөйгән ярына – мөрәҗәгате аша көчәйтелә (мисал өчен, «Бер сүзең»). Рәхим Саттарның илне сагыну темасы белән сугарылган шигырьләрендә үз / чит каршылыгы көчле чагылыш таба, Туган ил чит җиргә каршы куелып, туган ил төрле образ-сурәтләр аша гәүдәләнә. Мисал өчен, «Уй кисәкләре» шигырендә каз бәбкәсе, яшел чирәм, каен, табигать тавышлары кебек романтик образ-детальләр туган илнең билгеләре булып күтәрелә, алар аша туган ил изге җир, бәхет чыганагы кебек сурәтләнә. Соры төс, томан кебек образлар исә чит җирнең ямьсезлеген ачуга юнәлтелә:

Соры урам. Соры биналар.
Соры һава. Соры болытлар.
Бар да соры, төссез, күңелсез,
Яктырталмый аны зур утлар [30].

Туган иленнән читтә булган лирик геройның язмышын ачу юлында әнкәсен югалткан бәбкә образы ярдәмгә килә, шушы юлда шагыйрь кабат туган ил – Ана мифологик чылбырын тергезә һәм, туган илнең кеше өчен Ана кебек изге һәм кадерле булуын, аны сагынуның да шундый ачы икәнлеген төгәлләштереп куя:

Кирәк түгел миңа манарасы,	*Токмач булсын, тары өйрәсе,*
Кирәк түгел матур сарайлар.	*Кәләпүшле булсын бабасы.*
Кирәк түгел яшел юл арасы,	*Тездән баткак булсын юлында,*
Кирәк түгел миңа күк-айлар.	*Сөял ярылып ятсын кулында,*
Салам булсын өйнең түбәсе,	*Тик Туган ил булсын, Туган ил,*
Яланаяк йөрсен баласы,	*Мин илемә үскән батыр ир* [30].

Бу юнәлештәге аерым шигырьләр халык җырлары стилен, халык җыры үлчәмен яңарта, мисал өчен, «Парчалар» шигырендә шундый үзенчәлек күзгә ташлана.

Тоткынлык мотивы «Әсирләр», «Чүлләр» кебек шигырьләрдә алга чыга, мондый әсәрләрдә фаҗигалелек көчле. Мисал өчен, «Чүлләр» шигырендә чүл сурәте тоткынлык язмышына гына түгел, фашизм коллыгына төшкән алман иленә дә бәя бирә башлый. Сусыз, комнан башка берни калмаган чүл күренеше, бер яктан, илсез калган тоткыннарның, икенче яктан, фашизм коллыгына төшкән алман халкының эчке бушлыгын, хыял-омтылышларсыз чынбарлыгын ачып җибәрә:

Бушлык. Үлем. Тынлык һәм сулышсыз	*Нурлар - кайнар. Сары комнар.*
Иңрәп ята җирдә киң чүлләр.	*Җир аркасы пешә, ут булып.*
Урман да юк, сыңар яфрак та юк,	*Бер тамчы дым бирми, күзен салмый,*
Елгалар да анда юк, күлләр.	*Читтән генә үтә күк болыт* [30].

Сугыш чоры шигъриятендә актив булмаган бу образны үзенчәлекле мәгънә яссылыкларында сурәтләве шагыйрьнең тоткынлык шартларында да эзләнүләр алып баруы, поэтик экспериментлар ясавы хакында сөйли.

Төп нәтиҗәләр

1. Рәхим Саттар, үзенчәлекле тормыш юлы үтеп, токынлык язмышы белән Җәлил батырлыгын кабатлаган шәхесләрнең берсе буларак бәяләнүгә лаек.

2. Р. Саттарның тоткынлык чоры иҗатында барган эзләнүләр, эчтәлек ягыннан бигрәк, поэтик образлылык һәм шәхес концепциясе бирелешендә көчле булып, сугыш чоры шигъриятен яңарта.

3. Р. Саттарның тоткынлыкта язылган шигырьләренең 5се генә күңел лирикасына мөнәсәбәтле булып, калганнары гражданлык лирикасы жанрында иҗат ителгән. Аларда төп мотивлар буларак илгә тугрылыкны раслау, илне сагыну һәм тоткынлык аерылып чыга.

4. Шагыйрьнең лирик герое үлемне үлемсезлеккә илтүче, халык күңелендә яшәтүче чара булудан бигрәк, халык бәхете, аның киләчәге хакына корбан бирү буларак бәяли. Бу яктан ул татар фольклорында яшәп килүче корбан бирү мотивын яңарта.

5. Тугрылык мотивына мөнәсәбәтле шигырьләрдә ант образы көчле булып, туган илгә тугрылыгын раслау юлында шагыйрь туган иленә, халкына, әнисенә, әтисенә ант бирү хакында сөйли. Кеше өчен иң кадерле, газиз кешеләргә ант бирү тугрылыкны көчәйтү чарасына әверелә, аны иң югары кыйммәт дәрәҗәсенә күтәрә. Шушы юлда Ананы мифлаштыру күренеше, туган ил – табигать – туган җир – ана чылбыры кабатлана.

6. Туган илне сагыну мотивына мөнәсәбәтле шигырьләр өч үзенчәлек тирәсенә туплана: үзгә дөнья сурәте, үзенчәлекле поэтик стиль, лирик герой сагынуының иң газиз кешеләренә – әнисенә, сөйгән ярына – мөрәҗәгате аша көчәйтелүе.

Йомгак

Шул рәвешле, Рәхим Саттар 24 шигыре белән дә сугыш чоры татар шигъриятенә яңалык алып килә. Әдәбиятка яңа тормыш төзү хакындагы олы бер миф тудырылган вакытта килгән шагыйрь халык авыз иҗатына, классик шигъри традицияләргә мөрәҗәгате аша татар шигъриятен яңарту юлларын эзли. Бу юлда Р. Саттарга үзе дә шушы юнәлештә актив эзләнүләр алып барган, халык авыз иҗатына мөрәҗәгате белән хәтта XX гасырның икенче яртысы татар шигъриятендәге милли нигезләргә әйләнеп кайту процессына нигез салган М. Җәлилнең йогынтысы көчле була. Әмма вакытсыз өзелгән гомер бу талантның тулысынча ачыла алмый калуына китерә. Бу урында шагыйрьнең үз шигъри юлларын кабатлыйсы килә:

Өзелеп калды ул җыр, бүленеп калды
Тавышы күтәрелгән чагында [30].

Әдәбият

1. *Йосыпова Н.М.* Поэзия // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 5: 1917–1956 еллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. Б. 190–219.
2. Рәхим Саттар коллекциясе: Папка 1, ТР ММ КП – 24898(1–41), КП – 38497 (1–3), В – 24888 (1–2); Папка 2 ТР ММ КП – 39308 (1 – 12), В – 25068 (1–2).
3. *Саттар Р.* Җыр дәвам итә. Шигырьләр. Казан: Тат. кит. нәшр., 1966. 64 б.
4. *Саттар Р.* Бүленгән җыр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 153 б.
5. *Саттар Р.* Безнең буын. Казан, 2006. 102 б.
6. *Саттар Р.* Рухым гали. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 95 б.
7. *Саттар Р.* Тоткынлыкта. Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. 133 б.
8. *Исмәгыйлева З.* Бүленгән җыр ялганырмы? (Җәлилче Р. Саттар турында) // Татарстан яшьләре. 2004. 12 октябрь.
9. *Дәүли Н.* Мусалар дивизиясеннән солдат кайтты // Н. Дәүли. Ак янында кара: Әдәби тәнкыйть, публицистик мәкаләләр, очерклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. Б. 84–87.
10. *Камалов Б.* Җәлилче батыр (Р. Саттар турында) // Социалистик Татарстан. 1969. 7 январь.
11. *Мостафин Р.* Президент доносы (Р. Саттар турында) // Татарстан яшьләре. 1969. 9 январь.
12. *Мустафин Р.* Поэзия в солдатской шинели // Советская Татария. 1979. 13 май.
13. *Мостафин Ш.* Уникенче каһарман (җәлилче Р. Саттарның тууына 100 ел) // Мәдәни җомга. 2012. 24 август.
14. *Мостафин Ш.* Уникенче батыр // Мәйдан Чаллы. 2017. № 10. Б. 127–144.
15. *Мостафин Ш.* Мәңгелек ут чаткысы (Р. Саттар турында) // Алар – Җәлил-Кормаш йолдызлыгыннан!.. Казан: «Сүз» нәшр., 2017. Б. 147–158.
16. *Саттаров И.* Төштә генә күргән кебек... // Ватаным Татарстан. 1992. 21 август.
17. *Саттаров И.* Долгое возвращение: Версия сына о судьбе отца // Советская Татария. 1992. 22 август.
18. *Саттаров И.* Әтием әсәре... // Казан утлары. 1996. № 2. Б. 155–157.
19. *Саттаров И.* Әтиемнән мин дә хатлар алдым... // Мәдәни җомга. 1997. 19 сентябрь.
20. *Саттаров И.* Завещание. Об отце // Казань. 1998. № 5–6. С. 34 – 43.
21. *Саттаров И.* Разговор с отцом // Казань. 2000. № 5. С. 30–34.
22. *Шарипов М.* Прерванная песня: Неизвестные страницы жизни поэта-героя Рахима Саттара, члена подпольной антифашистской организации военнопленных // Культура. 2012. 2 октября.
23. Терминология современного зарубежного литературоведения. (Страны Западной Европы и США) / отв. ред.: Ильин И.П., Цурганова Е.А. М.: ИНИОН, 1992. 218 с.
24. *Борухов Б.* Введение в мотивирующую поэтику // Филологическая герменевтика и общая стилистика. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1992. С. 5–28.
25. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда. Т 2. Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. Б. 325–326.
26. *Мостафин Р.* Президент доносы // Социалистик Татарстан. 1969. 7 декабрь.
27. *Саттар Р.* Завещание. Казань, 2004. 112 с.
28. *Мостафин Ш.* Уникенче каһарман (җәлилче Р. Саттарның тууына 100 ел) // Мәдәни җомга. 2012. 24 август.
29. Дополненная биография Рахима Саттара / Личный архив семьи Саттаровых.
30. *Саттар Р.* Тоткынлыкта (1942–1943): блокнот / ТР ММ архивы: КП – 24898.

ПРИМЕР ГЕРОИЧЕСКОГО ПОДВИГА: ТВОРЧЕСТВО РАХИМА САТТАРА

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье систематизированы сведения о жизненном и творческом пути поэта Рахима Саттара, чье творчество незаслуженно забыто; предпринята попытка определить его место в татарской поэзии, традиции, которые он развил в литературном процессе. Материалом для анализа послужили 24 стихотворения, написанные в плену. Данные произведения проанализированы с помощью герменевтического метода в контексте литературного процесса того времени. В ходе исследования определены основные мотивы. Это определяет новизну и актуальность статьи. Цель исследования – изучение жизненного и творческого пути Рахима Саттара, введение в широкий научный оборот его поэтических произведений. В статье использованы материалы, воспоминания, интервью поэта, относящиеся к его биографии, судьбе в заключении, хранящиеся в архиве его семьи, Национальном музее РТ. В ходе исследования удалось доказать, что Рахим Саттаров творил в русле традиций литературы военного времени, а также не боялся поэтических экспериментов. Произведения поэта отличаются жанровым богатством. Основным мотивом лирики становится идея преданности Родине, тоска по ней в плену. Мы становимся свидетелями обновления концепции героя. Эстетические ориентиры поэта определяются на основе анализа образов-деталей, поэтических приемов. В творчестве поэта периода плена ключевым становится стремление доказать свою преданность Родине. Эта идея находит воплощение в образе поэта и Родины, а также через категории смерть-бессмертие, клятва-вера. В стихотворениях о преданности большое место отводится мотиву клятвы, о Родине – образам природы, родной земли, матери.

В стихотворениях о тоске по Родине важно место занимают антитезы родное – чужое, Родина – чужбина. Стихи периода плена полны драматизма.

Ключевые слова: Рахим Саттар, биография, татарская поэзия военной поры, лирический герой, образ, жанр, мотив, поэтические приемы